

Voorwoord

Het strafrecht heeft altijd veel te stellen gehad met het dogma van de vrije wilsbeschikking. In het Wetboek van Strafrecht van 1886 werd vermeld dat ‘de mensch de heerschappij over zijn wil steeds behouden kan en moet, (en) zelfs onder de invloed van de hevigste gemoedsbewegingen zijn wil vrijelijk kan bepalen’. Een misdrijf plegen is hoe dan ook het uitvloeisel van een vrij wilsbesluit. In de negentiende eeuw wilden rechters dan ook weinig weten van een beroep op verzachtende omstandigheden of verminderde toerekeningsvatbaarheid. Het Wetboek van Strafrecht bood daartoe ook weinig mogelijkheden. Toen de zogeheten Moderne Richting in de twintigste eeuw steeds sterker haar stempel ging drukken op de strafrechtspleging veranderde dat. De denkers binnen die stroming hadden veel oog voor de biologische en sociale achtergronden van criminaliteit, die in hun ogen de wilsvrijheid ernstig beknotten. Tegelijkertijd waren zij zich er goed van bewust dat schuld en verantwoordelijkheid ertoe doen. De basisideeën over vrijheid en verantwoordelijkheid zijn binnen het recht altijd fier overeind gebleven. Het (straf)recht kan nu eenmaal niet overweg met een radicaal determinisme: verantwoordelijk stellen wordt dan onmogelijk. Aan de andere kant worden deterministische factoren niet ontkend. Dit uit zich onder meer in de strafverminderende factoren die rechters in ogenschouw nemen en in het opleggen van voorwaardelijke straffen. Rechters houden rekening met depriverende sociale achtergronden, falende opvoeding, verslaving, psychische problemen en tal van andere factoren. Het strafrecht neemt haast vanzelfsprekend een middenpositie in als het gaat om determinisme en vrije wil: enerzijds worden vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens tot norm gesteld, anderzijds is er veel oog voor factoren waarop de verdachte geen vat kon hebben. Het zogenoemde compatibilisme, de visie dat vrije wil en determinisme elkaar niet uitsluiten, zit het strafrecht als het ware gegoten.

Maar intussen is er een nieuwe aanval op het strafrechtelijk begrip-pensysteem ingezet, dit keer door de neurowetenschappen. Begrippen als straf, schuld, toerekeningsvatbaarheid en vergelding zouden onzinnige concepten zijn, en wel omdat hun object – de subjectieve verantwoordelijkheid – een verzinsel is en niet bestaat. Mensen zouden, net als alle andere voortbrengselen van de natuur, niet over zoiets als een ‘vrije wil’ beschikken. Opmerkelijk is overigens dat de nieuwe

neurowetenschappelijke inzichten dwars lijken in te gaan tegen het allengs strenger geworden strafklimaat, waarin juist alles lijkt te draaien om schuld, straf en vergelding.

In Nederland heeft dit debat veel aandacht gekregen dankzij populariserende boeken van hersenwetenschappers als Dick Swaab en Victor Lamme. Daarmee is het voor juristen moeilijker geworden om slechts de schouders op te halen als reactie op de aantijgingen uit neurowetenschappelijke hoek. We zien dan ook dat menig jurist zich intussen moedig heeft begeven in discussies over wilsvrijheid versus determinisme, soms rechtstreeks met vertegenwoordigers van het ‘andere kamp’. Vooralsnog lijken juristen en neurologen het bepaald niet over hetzelfde te hebben wanneer zij de degen kruisen. Zij praten vaak radicaal langs elkaar heen.

De wens om een gedeeld kader voor verdere gedachtevorming te creëren heeft uiteindelijk geleid tot de organisatie van een expertmeeting onder de titel ‘Retrospectieve en prospectieve verantwoordelijkheid. Schuld, toerekening, vrije wil, gedragsverandering: uitdagingen voor het strafrecht’. De meeting vond plaats op 27 september 2012 en werd georganiseerd door het Willem Pompe Instituut van de Universiteit Utrecht.¹ Deze uitgave van *Justitiële verkenningen* is voor een groot deel gebaseerd op de bijdragen die tijdens deze expertmeeting zijn gepresenteerd.

De tweede belangrijke vraag van de expertmeeting heeft betrekking op retrospectieve en prospectieve verantwoordelijkheid. Hoewel het strafrecht vanouds een overwegend retrospectieve oriëntatie heeft – het verantwoordelijk houden voor een in het verleden gepleegd strafbaar feit – kent verantwoordelijkheid ook belangrijke prospectieve aspecten. Vooral in de fase van de straftoemeting en de tenuitvoerlegging spelen toekomstgerichte vragen een rol: is gedragsverandering mogelijk en hoe? En ook: kan de dader genoegdoening bieden aan het slachtoffer?

Het eerste artikel van dit themanummer is geschreven door Ferry de Jong, die het huidige debat tussen neurowetenschappers en juristen verbindt met de aloude filosofische discussie over de (on)verenigbaarheid van wilsvrijheid en determinisme. De auteur betreft twee stellingen aangaande de discussie over vrije wil en strafrechtelijke verantwoordelijkheid. Hij definieert wilsvrijheid als het vermogen om zich te

1 Er staat een vervolgseminar gepland voor oktober 2013.

distantiëren van de directe omgeving en te reflecteren op impulsen. Zijn eerste stelling is dat het concept vrije wil niet verwijst naar een verondersteld natuurlijk fenomeen, waarvan het bestaan in principe kan worden aangetoond of gefalsificeerd. In plaats daarvan moet de vrije wil worden begrepen als een praktijk; het is een menselijk artefact met behulp waarvan de mensheid het intersubjectieve leven structureert. De tweede stelling luidt dat het strafrecht terecht veronderstelt dat individuen normaliter handelen op basis van wilsvrijheid en dat zij daarom moreel verantwoordelijk en aansprakelijk zijn voor de fouten die zij begaan. Volgens de auteur kan voor deze visie ondersteuning worden gevonden in de neurowetenschappelijke stromingen van het connectionisme en de belichaamde cognitie.

David Roef betoogt vervolgens dat de vrije wil, zoals die door sommige neurowetenschappers wordt begrepen, níét de vrije wil is die wordt gebruikt en nodig is in het strafrecht. Deze wetenschappers nemen aan dat er geen sprake is van vrije wil wanneer de bewuste wil niet de uiteindelijke oorzaak is van het gedrag. Echter, het juridische concept van strafrechtelijke verantwoordelijkheid berust niet op een dergelijke metafysische vrije wil, maar op een alternatief, meer realistisch begrip van controle: capaciteitscontrole. Het strafrecht baseert verantwoordelijkheid op bepaalde mentale capaciteiten van mensen, bijvoorbeeld het vermogen om te handelen volgens sociale standaarden. De zogenoemde illusie van de vrije wil is daarom volgens de auteur niet een serieuze bedreiging voor de fundamenteën van het systeem van strafrechtelijke verantwoordelijkheid.

In de huidige rechtspraktijk spelen psychiaters een belangrijke adviserende rol bij de vraag of verdachten van een misdrijf toerekeningsvatbaar zijn. Tegen de achtergrond van het debat over wilsvrijheid voelen psychiaters zich echter in toenemende mate ongemakkelijk in die rol, zo stelt Gerben Meynen in zijn bijdrage. Hij stelt voor om de huidige praktijk, waarin forensisch psychiaters de rechtbank expliciet adviseren over toerekeningsvatbaarheid, te herzien. Dat oordeel zou aan de rechter moeten worden overgelaten, terwijl de psychiater zich beperkt tot het geven van informatie over de geestelijke toestand van de verdachte ten tijde van het misdrijf en de invloed daarvan op diens gedrag. Om de vertaalslag van het medische naar het juridische domein te vergemakkelijken zou een standaard als intermediair kunnen worden ontwikkeld.

Vervolgens is het woord aan Nicole Vincent, die behalve filosoof ook neurowetenschapper is. Zij laat zien dat er weinig vooruitgang is geboekt bij de beantwoording van vragen rondom de metafysische vrije wil. Dat gegeven zou voor neurowetenschappers aanleiding moeten zijn om (strafrechtelijke) verantwoordelijkheid niet zomaar dood te verklaren. Neurowetenschappers past grotere bescheidenheid, aldus de auteur. Zij doen er beter aan de strafrechtelijke verantwoordelijkheid in de praktijk verder vorm te geven en de rechter behulpzaam te zijn bij de onderbouwing van het oordeel over strafrechtelijke verantwoordelijkheid. Zo dragen de neurowetenschappen de belofte in zich om – objectiever dan de psychologie oude stijl – te kunnen vaststellen of er sprake is van een geestelijke stoornis en in welke mate. En ook in prospectieve zin is er perspectief door de ontwikkeling van interventies ter herstel of verbetering van hersenmechanismen die cruciaal zijn voor verantwoordelijkheid.

Zoals eerder opgemerkt, wordt het concept verantwoordelijkheid in het strafrecht doorgaans in retrospectieve zin begrepen: in hoeverre zijn de gepleegde feiten verwijtbaar aan de dader? In de fasen van strafoplegging en strafnuitvoerlegging wordt de prospectieve verantwoordelijkheid relevant: wat kan de dader doen om de relatie met de samenleving te herstellen en daarin – uiteindelijk – terug te keren? In twee artikelen wordt hierop gereflecteerd.

Bas van Stokkom betoogt dat er in de strafrechtspleging meer aandacht moet komen voor prospectieve verantwoordelijkheid. De dader moet worden aangesproken op zijn verplichtingen en worden gestimuleerd om actief verantwoordelijkheid te nemen: door schuld te betuigen, aangerichte schade te herstellen, zijn gedrag te veranderen en zijn situatie te verbeteren. Daarbij moet rekening worden gehouden met de belangen en behoeften van de betrokken partijen. De auteur laat ook zien dat deze benadering haar grenzen kent. Rechtspraak draait uiteindelijk om 'recht doen' en kan niet in de plaats treden van welzijnswerk of persoonlijke problemen oplossen.

Vervolgens analyseert Miranda Boone de wijze waarop het concept verantwoordelijkheid wordt gehanteerd in het project Modernisering Gevangeniswezen. De eigen verantwoordelijkheid die de gedetineerde is toegedacht, is een merkwaardige: de veroordeelde kan 'plotseling in volle vrijheid over zijn toekomst en gedrag beslissen'. Verondersteld wordt dat hij prima kan omgaan met zijn verantwoordelijkheden en in volle vrijheid over zijn toekomst en gedrag kan beslissen. De auteur

betoogt dat de eisen die de staatssecretaris aan gedetineerden stelt, onrealistisch zijn. De gevangenispopulatie bestaat niet uit die autonome, capabele en verstandige personen. Achter het promoveren en degraderen van gedetineerden zit volgens de auteur dan ook de gedachte van ‘wie niet horen wil, moet maar voelen’ verscholen. Dat staat haaks op het idee dat resocialiserende inspanningen nu juist verantwoordelijkheid zouden moeten aanleren.

Het slotartikel is gewijd aan de vraag welke invloed de Verlichting heeft gehad op de ontwikkeling van ons strafrecht. Claessen laat zien dat het wetenschappelijke mensbeeld van de Verlichting de hegemonie is gaan opeisen. Hij keert zich vooral tegen de stroming van crime control, die het strafrecht in een ijzeren greep lijkt te hebben. De balans tussen vrije wil en determinisme is doorgeslagen naar een extreme variant van preventionisme. Binnen die stroming worden daders steeds verder ontdaan van hun menselijkheid en gezien als onverbeterlijke vijanden.

Met dit themanummer hopen we enerzijds recht te hebben gedaan aan de diversiteit van de opvattingen onder neurowetenschappers over vrije wil en verantwoordelijkheid. Anderzijds is getracht een ‘tussenstand’ te geven van het debat tussen twee zo verschillende werelden, die tegelijkertijd elkaar misschien wel veel te bieden hebben.

Bas van Stokkom
Marit Scheepmaker*

* Dr. Bas van Stokkom is verbonden aan het Criminologisch Instituut van de Radboud Universiteit Nijmegen. Mr. drs. Marit Scheepmaker is hoofdredacteur van *Justitiële verkenningen*.